"यावान् कुक्षस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदास्त्रिनयनाङ्गुलाः॥
कुक्षे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः।
चतुर्हस्ते तु कुक्षे ता वसुतर्कगुणाङ्गुलाः॥"
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुक्षवेष्टिता घट्टघटिता ताश्च खातदेशाद्दाक्षे एकाङ्गुलिरूपं कक्षं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैवादि क्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता अवहारविदुषाः। वेदाश्चत्वारः अवयवाः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः। वसुतर्कगुणानि अष्टषट्चत्वारि। पिङ्गलामतेऽपि। खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्। इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम्। (यज्ञवेदनक्षत्रम्। यथा, श्रीमद्भागवते। ४। ५। १५।
"ददर्शुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽशौनगाश्रयन्।
कुक्षेस्तन्मन्त्रयन् केचिद्विभिर्वेदिमेखलाः॥"
"मेखलाः सीमास्तत्राणि।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य विन्ध्यगिरेः कन्यकेव प्रस्तुता।) नर्म्मदानदी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मेघः, पुं, (मेहतीति। मिह्+अच्। "न्यङ्क्वादीनाञ्च।" ७। ३। ५३। इति कुत्वम्।) मुस्तकः। राक्षसः। इति शब्दरत्नावली॥ खनामख्यातद्रव्यपदार्थः। मेहति सिञ्चति यः। तत्पर्य्यायः। अब्भ्रम् २ वारिवाहः ३ स्तनयित्नुः ४ वलाहकः ५ धाराधरः ६ जलधरः ७ तडिल्वान् ८ वारिदः ९ अम्बुभृत् १० घनः ११ जीमूतः १२ सुदिरः १३ जलमुक् १४ धूमयोनिः १५। इत्यमरः। १। ३। ७॥ अभ्रम् १६ पयोधरः १७ अम्भोधरः १८ व्योमधूमः १९ घनावनः २० वायुदावः २१ नभस्वरः २२ कन्धरः २३ कन्धः २४ नीरदः २५ गगनध्वजः २६ वारिमुक् २७ वार्मुक् २८ वनमुक् २९ अब्दः ३० पर्ज्जन्यः ३१ नभोगजः ३२ मदयित्नुः ३३ कदः ३४ कन्दः ३५ गवेडुः ३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९ श्वेतनीलः ४० नागः ४१ जलकरङ्कः ४२ पेशकः ४३ मेकः ४४ दर्दुरः ४५। इति शब्दरत्नावली॥ अम्बुदः ४६ तोयदः ४७ अम्बुवाहः ४८। इति रत्नमाला। पाथोदः ४९ गदाम्बरः ५० गाङ्गवः ५१ वारिमसिः ५२। इति त्रिकाण्डशेषः। तद्दिकपर्य्यायाः। अद्रिः १ गावा २ भोगः ३ वलः ४ अश्मः ५ पुरुभोजाः ६ वलिशाग ७ अश्मा ८ पर्व्वतः ९ गिरिः १० व्रजः ११ चयः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिणः १५ रैवतः १६ शलिलः १७ उपरः १८ उपलः १९ चमसः २० अद्रिः २१ अभ्रम् २२ वलाहकः २३ मेघः २४ द्रुतिः २५ ओदनः २६ दृषन्विः २७ द्रुनः २८ असुरः २९ कोशः ३०। इति त्रिशब्दशेषनामानि। इति वैद्यनिघण्टौ। १। १०॥ (यथा, उत्तररामचरिते। २।
"मेघमालेव यच्चायमारादपि विभाव्यते॥")
मेघनायका यथा,—
"त्रिभुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात्।
आवर्त्तो विद्धि सम्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्॥"
एषां फलानि।
"आवर्त्तो निर्जलो मेघः सम्वर्त्तश्च बहूदकः।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

त्रेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अपां सिद्धे प्रतिगते तदा मेघाम्बुना तु वै।
मेघैश्चस्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिवर्ज्जनम्॥
सकृदेव तथा वृष्ट्या संवृत्ते पृथिवीतले।
प्रादुरासंस्तदा तासां वृष्ट्या वै गृहसङ्गिताः॥
सर्व्वप्रत्युपभोगस्तु तासां तैभ्यः प्रजायते।
वर्त्तयिष्यन्ति ते सस्याश्चेतायुगमुखे प्रजाः॥"
इति कौर्म्मे २६ अध्यायः॥

प्रलयकालीनमेघा यथा,—
"ततो गजकुलोन्नादास्तडितः समजायताः।
उत्तिष्ठन्ति घना योन्नि घोराः सम्वर्त्तका घनाः॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः।
धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः॥
केचिद्रक्ताभवर्णाश्च स्थूलाः चारनिभास्तथा।
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्याञ्जननिभाः परे॥
मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे।
केचिद्रक्ताश्वर्णाभास्तथान्ये चीरसन्निभाः॥
तथा कर्व्वूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा।
इन्द्रगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा॥
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि।
केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः॥
कूटागारनिभास्तान्ये केचिन्नीलकुलोद्वहाः।
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः।
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्थलम्॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिवा भास्करालयाः।
सप्तधा संवृतास्तानस्तमग्निं शमयन्त्युत॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तोह महीयवत्।
सुघोरमग्निं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम्॥
प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते किल।
अङ्गिरसोऽंशुभूतलात्तदाग्निं प्रविशन्त्यपि॥
नष्टे चाग्नौ वर्षन्ति: पयोदा जलसम्भवाः।
प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिप्लवे॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा।
उद्यन्तं सलिलौघेन वेला इव महोदधेः॥
सादिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संछाद्यते शनैः।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमब्धेः तिष्ठति॥
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ४२ अध्यायः॥

मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—
"तेजो ह सर्व्वभूतेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम्।
सप्तद्वात्वम्भसां योगाद्रश्मयः प्रवहन्त्यपः॥
ततोऽयनवशात् काले परिवृत्तो दिवाकरः।
नियच्छति पयो मेघे शुक्लाशुक्लैर्गभस्तिभिः॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः।
सर्व्वभूतहितार्थाय वायुभूताः समन्ततः॥
ततो वर्षति सोऽम्भांसि सर्व्वभूतविवृद्धये।
वायवं स्तनितञ्चैव विद्युदग्निसमप्रभम्॥
मेरुसानुमिहेत्यातो मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च।
भ्रमिष्यन्ति यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः॥"
अपि च।
"मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते।
अग्निजा ब्रह्मजाश्चैव पद्मजाश्च पृथग्विधाः।
त्रिधा त्रिधायनास्तेषां वक्ष्यामि वित्तसम्भवम्॥
आग्नेयाः स्वप्नजाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम्।
जाता दुर्दिनवाताद्ये सगुणास्ते व्यवस्थिताः॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च॥
जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः।
विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारावलम्बिनः॥
स्थूलसेका महाकाया आवहस्य च सानुगाः।
क्रोशमात्राश्च वर्षन्ति क्रोशार्द्धादपि वा पुनः।
पर्व्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति विपिनेषु च॥
बलाका गर्द्दभाश्चैव बलाकागर्भधारिणः।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वासजम्भवाः॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः।
इतो योजनमात्राश्च सार्द्धार्द्धात् विस्तादपि॥
वृष्टिसर्गाद्विवर्त्तेषां धारासारा: प्रकीर्त्तिताः॥
शक्रेण पद्मा यच्छिन्नाः पर्व्वतानां महीं जलाम्।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता।
पुष्करावर्त्तकास्तेन करणेनेह विश्रुताः॥
नागारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते।
कल्पान्तवृष्टेः संहारः सम्वर्त्तायेनियामकाः।
वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः॥
अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीं जलैः।
वायुं परिवहन्ते सुरास्त्रिताः कल्पसाधकाः॥
योऽन्यस्याकस्य भिन्नस्य प्राकृतप्रभवस्तदा।
यस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्व्वक्त्रः स्वयम्भुवः।
तस्यैवाकस्य पाला हि सर्व्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः॥
तेषामध्यायनं धूमः सर्व्वेषामविशेषतः।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्ज्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः॥
गजानां पर्व्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिस्त्वेका जलं स्मृतम्॥
पर्ज्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवाम्।
तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमशस्यविवृद्धये॥"
इति ब्रह्माण्डे ५८ अध्यायः॥

षड्रागान्तर्गतरागविशेषः। यथा,—
"भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा।
श्रीरागो मेघरागश्च षड्रैते पुरुषाख्याः॥"
तस्य रागिण्यो यथा,—
"ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवगिरी तथा।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः॥"
अयं हनूमन्मते षड्रागो ब्रह्मणो मस्तकात् निर्गतः। आकाशाज्जात इति च वदन्ति। अस्य जातिः औडवः। अर्थात् प ग म ऋ ग इति पञ्चस्वरमिलितः। अस्य ग्रहं धैवतस्वरः।